

ПЕРЕДМОВА

Східнослов'янське мовознавство не має ще вступного курсу до історії східнослов'янських мов. Такі вступні курси, як: "Введение в курс истории русского языка" А. Шахматова та "Введение в историю русского языка" Н. Дурново можна вважати вже методологічно застарілими, та й не охоплюють вони всіх східнослов'янських мов, а тільки російську.

А тимчасом перед дослідниками виникає цілий ряд проблем, які треба дослідити перед тим, як почати саму історію цих мов - української, російської і білоруської. Поява книжки Л. Булаховського "Питання походження української мови", Київ, 1956, хоч і вносить в сучасне східнослов'янське мовознавство багато нового й цінного матеріалу, а проте ще не вирішує остаточно тих проблем, які стояли перед дослідником. Ця праця побудована головню на "імовірностях", які вимагають ще дальших дослідів. Хоч методологічні позиції цього вченого в основному треба вважати правильними.

Найбільш надійним джерелом для розв'язання цієї проблеми є елементи живої мови, які потрапили в давні східнослов'янські пам'ятки, виявляючи діалектне забарвлення мови пам'ятки. А ці діалектні елементи саме й проливають світло на початки історії східнослов'янських мов.

В зв'язку з цим постає цілий ряд проблем - проблема встановлення дати початків історії (XI- чи XIV ст.), проблема т. зв. "спільноруського періоду" в історії східнослов'янських мов, проблема історичної термінології, проблема походження давніх східнослов'янських пам'яток, проблема походження націй і національних мов, проблема літературної мови Київської Руси тощо.

Всі ці проблеми ми порушуємо в нашій праці "Вступ до історії східнослов'янських мов", відводячи найбільше місця мовним особливостям, які дають ключ до розв'язання проблеми походження східнослов'янських мов. Ці особливості сягають далі за XIV ст., до появи перших писаних пам'яток.

Окремий розділ ми виділяємо під назвою "Іншомовні елементи" (переважно лексики) і стверджуємо (всупереч тим авторам, які не додають цих елементів) значний вплив мовної культури інших народів, з якими східні слов'яни мали зв'язок. Ці елементи, засвідчені в давніх пам'ятках (але в живій мові вони існували раніше, може, в доісторичні часи), зайвий раз стверджують давність східнослов'янських мов.

«

Книжку призначено головним чином для студентів-філологів до курсу з історії східнослов'янських мов, але вона може служити й довідником для тих учених, які не стали ще на міцні методологічні позиції, перебуваючи під впливом різних вигаданих, не підпертих історичними фактами теорій.

В тексті подаються неповні назви наукових творів цитованих авторів, повне розкриття яких можна знайти в бібліографії.

Складаємо тут подяку Науковому Товариству ім. Шевченка, що з його допомогою ця праця побачила світ.

А В Т О Р

ВСТУПНІ УВАГИ

1. Анти як попередники південно-західньої
галузі східних слов'ян

Анти (Antes, Anti, Antae, Antes, Antai) - один із загадкових народів, з приводу якого в науці висловлювано різні припущення; навіть етимологія слова "анти" ще не встановлена. Одні вчені припускають, що анти - це східні слов'яни середини I-го тисячоліття н. е., другі вважають антив дулебями, треті - предками уличів і тиверців. Деякі історики говорять про "антський період" в історії східних слов'ян, які (анти) жили перед заснуванням Київської держави (Брайчевський, Антський період, 41-42).

Що анти були слов'янами, в цьому тепер ніхто не сумнівається", як твердить П. Черних (Ист. гр. 65). Він називає навіть антськими з походження такі особові імена, як: *Мечимир* (*Мечмир*), *Всеюрд*, *Вож* (*Вожий* та ін. Взагалі радянські мовознавці одностайні в тому, що анти були предками всіх східних слов'ян. Але деякі українські історики, як: М. Грушевський (Ист. України-Руси, I, 177), М. Чубатий (Княжа Русь-Україна, 33) та ін. вважають антив предками лише українців. Такої ж думки й деякі російські вчені, як: археолог П. Третьяков (Восточно-славянские племена, 153), археолог В. Рибак (Анты, I-II, історик В. Греков (Киев. Русь, 337) та ін.).

Останнім часом досить скептичну позицію щодо антив зайняв радянський мовознавець Ф. Філін у праці "Образование языка восточных славян". Він заперечує термін "анти" як спільну назву східних слов'ян, бо немає на це, мовляв, "никаких научных оснований", вважаючи першою самоназвою східних слов'ян "Русь". Взагалі він припускає, що ніякого "антського періоду" в історії східних слов'ян не було. Ім'я "анти", як твер-

дить Філін, "в силу исторической случайности" появилось на короткий час у письменників VI ст., причім, вживалось воно в двох значеннях: 1) підлеглі союзники аварів, 2) поширено - одна із слов'янських груп. Звідси він робить припущення, що анти становили південно-західне угруповання східніх слов'ян (с. 61-62).

Це саме стверджує й Українська Радянська Енциклопедія (УРЕ, I, 243), вважаючи антив південно-західньою групою східньослов'янських племен, які, мовляв, в IV-VI ст. н. е. були об'єднані в "сильний міжплемінний союз". Востаннє про антив згадується в візантійських джерелах на початку VII ст. Пізніші візантійські хроністи говорять лише про слов'ян. Місце антського союзу зайняла Київська Русь.

Досі ми не мали виразних вказівок про місце осідку антив. Йордан вказує на їх поселення між Дністром і Дніпром (Нидерле, Слав. др. 40). У грецьких істориків Прокопія і Маврикія згадуються словіни і анти. Територія словін визначається на північ від Дунаю, а територія антив - далі на схід від словін, аж за Дніпро (Везпалько та ін., Іст. гр. 22). Хоч ці дані покищо нічим не можуть бути підтверджені (Филин, Образование, 157).

Найновіші дані на підставі археології подає М. Чубатий (Княжа Русь-Україна, 32). Анти, за його твердженням, займали територію від Озівського моря та водорозділу Дінця й Дніпра аж по Карпати і верхів'я Дністра - на заході.

З цього всього можна зробити висновок, що анти не були предками всіх східніх слов'ян, а лише тієї групи східніх слов'ян, що лягла в основу українського народу. Це стверджує М. Чубатий (Ор. с. 34), вказуючи на одну важливу прикмету, що "поселення антив не переходили поза лісостепову смугу Східньої Європи, поза етнічну межу українського народу. Це стверджують усі українські історики та археологи, як також і неукраїнські вчені: Нидерле, Греков, Рібаков та ін. "Наукові докази повної ідентичности антив з київськими русинами і ні з ким більше,- пише Чубатий,- такі переконливі, що годі антив-Русь розтягнути й на інші слов'янські племена, бо на це

немає ніяких писемних і археологічних даних." "Анти,- пише він далі,- це предки виключно українського народу, а їх поселення покриваються виключно з Київською Руссю, з нинішньою Україною в етнічному розумінні" (Там же, 35).

Такі маємо незаперечні факти, підперті як етнічними, так і археологічними доказами, що стверджують думки ще стародавніх істориків про поселення антів.

2. „Русь” як етнічне і політичне поняття

Як відомо, ім'я "анти" в VII ст. в історичних джерелах зникає. На зміну йому з'являється ім'я "Русь", що його походження фактично ще й досі залишається загадковим. Це ім'я стало відомим всьому східньому слов'янству з IX ст. (Черних, Ист. гр. 66).

Слово "Русь" покривало собою два поняття - етнічне і політичне. Як етнічне поняття це слово, згідно з норманською теорією, означало спочатку назву норманського племені (варягів), яке в IX ст. проникло в Східню Європу і заснувало тут державу (УРЕ, XII, 446; Грушевський, Ист. України-Руси, 603).

Виразником цієї теорії зокрема є Л. Нідерле, який твердить, що "скандинавські германці були тими, що прийшли до слов'ян, покорили їх і, об'єднавши, створили таким чином "русский народ", "русску державу". Нідерле каже, що етнографічне (етнічне П. К.) поняття Русь з X ст. стало замінюватись поняттям географічним і політичним із значенням області, заселеної слов'янськими племенами, але покороної русами з Києва. Помилка Нідерле в тому, що він ототожнює слов'ян з русами (скандинавами) навіть на підставі лінгвістичних даних; мовляв, імена князів, бояр і взагалі склад дружини є іменами германськими. Це так, але ж народ - не германський, а лише верхівка держави ²⁾.

УРЕ (XII, 446-447) заперечує цю теорію на підставі історичних джерел, вважаючи Русь слов'янським племенем, яке в I-му тисячолітті жило на південному сході Європи і було вже відоме до покликання варягів (с. 862). Таким історичним дже-

редом УРЕ вважає свідчення Костянтина Порфірородного, який в середині IX ст. відвідав Херсонес і бачив книги, писані "руськими письменами", а також і топоніміку (назви багатьох річок: *Рось, Росава, Роставиця, Русава* тощо).

Це видно також з договорів з греками та із твору Костянтина Порфірородного, де по-грецькому слово "Русь" позначається словом "νενοσ" (Чубатий, *Княжа Русь-Україна*, 60). Це саме стверджує й С. Обнорський (Избр. работы, 108-109), зазначаючи, що слово "Русь" часто вживається в договорах з греками X ст. в значенні поняття народ. Напр., в догов. 912: *си вся да створять Русь грекомъ*; в догов. 945: *аще придуть Русь бес купли да не взимають мьсячна*; в догов. 972: *и со мною бояре и Русь вся*.

Русь, що спочатку була назвою племені полян, пізніше поширилась і на географічну територію полян, полянської землі, а далі - на всю державу, Київську Русь (Грушевський, *Іст. України-Руси*, I, 388). Причін, Русь спочатку - це Київська земля (Ключевский, I, 126), а далі вся південна земля стала зватися Руссю (Митр. Іларіон, *Слово*, 134). Звідси зрозумілими є слова початкового літопису: *Откуда есть пошла Руская земля* (Київське князівство, бо Київська земля - це Русь), *кто въ Киевѣ нача княжити, и откуда Руская земля стала есть*" (Грушевський, *Іст. України-Руси*, I, 374).

Так, із назви "Русь" переважно в політичному значенні виникла й прикметникова форма "руський", дуже поширена в давніх пам'ятках. Напр.: *"Правда роськая"*, *"роуською земли"* і навіть *"руський Мономах"* (Обнорский, *Очерки*, 35). В початковому літописі: *"гублять землю Руськую"*, *"Руськыя земли не погубили"* (Пов. вр. лет, 148, 164). Самі кияни на початку XI ст. вживали цього слова з ъ. Так, в листі до Володимира Мономаха вони писали (1097): *"Молимся, княже, тебе и братома твоима, не можете погубити землю Руську"* (Там же, 25).

Таке значення слів "Русь", "руський" недавно ствердив і український археолог Петро Курінний, виводячи "Русь", "руський" від княжої Київської Русі. Мовляв, в Росії (раніше на

З М І С Т

ПЕРЕДМОВА.....	5
I. ВСТУПНІ УВАГИ	
1. Анти як посередники південно-західньої галузі східніх слов'ян.....	7
2. Русь як етнічне і політичне поняття.....	9
3. Населення і мова давньої Київщини.....	2
II. РОЗСЕЛЕННЯ СЛОВ'ЯН І РОЗПАД МОВНОЇ ОДНОСТИ	
1. Розселення слов'ян.....	18
2. Розпад спільнослов'янської мовної одности.....	19
3. Утворення слов'янських мовних груп.....	20
4. Східнослов'янські племена як основа трьох східнослов'янських народів.....	21
III. ДО ІСТОРІЇ ФОРМУВАННЯ ТРЬОХ СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ НАРОДІВ	
1. Теорія про "спільноруський період".....	23
2. Поняття терміну "древнерусский язык".....	29
3. Поняття термінів "Україна", "Московія".....	34
4. Походження східнослов'янських народів та їх мов.....	35
IV. ПИСЬМО І ЛІТЕРАТУРНА МОВА СХІДНІХ СЛОВ'ЯН	
1. Походження письма.....	51
2. Літературна мова східніх слов'ян.....	60
3. Теорія походження націй і національних мов.....	74
4. Старослов'янська (староболгарська) мова та її значення.....	77
5. Проблема походження східнослов'янських пам'яток.....	89
V. МОВНІ ОСОБЛИВОСТІ В ДАВНІХ СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ ПАМ'ЯТКАХ	
1. Спільні мовні риси.....	90
2. Риси української мови.....	92
3. Риси білоруської мови.....	112
4. Риси російської мови.....	114
5. Загальні висновки.....	116
VI. ІНШОМОВНІ ЕЛЕМЕНТИ В ДАВНІХ СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ ПАМ'ЯТКАХ	
1. Вступні відомості.....	118

2. Германські елементи.....	122
3. Грецькі елементи.....	124
4. Латинські елементи.....	127
5. Кельтські елементи.....	128
6. Тюркські елементи.....	129
7. Скандинавські елементи.....	132
8. Фінські елементи.....	133
9. Балтійські елементи.....	134
10. Західні елементи.....	134
11. Загальні висновки.....	135
ПРИМІТКИ.....	137
БІБЛІОГРАФІЯ.....	147
ПОКАЖЧИК ІМЕН.....	155

